

Організація вивчення релігії у школах Франції в контексті європейських культурних традицій

Інна Лаухіна

У статті досліджено розвиток стосунків школи і релігії у сучасній Франції у контексті європейських світсько-культурних традицій. Проаналізовано державні документи, які регулюють діяльність державних і приватних закладів шкільної освіти; окреслено особливості державного і приватного секторів освіти; конфесійних шкіл; визначено зміст, цілі, завдання релігієзнавчої освіти, а також вимоги до викладачів релігієзнавчої освіти.

Ключові слова: світсько-культурні традиції, релігійна освіта, світськість освіти, свобода віросповідання.

Слід зазначити, що на межі ХХ–ХХІ ст. у Європі відбулося переосмислення ролі релігії у громадському житті, сьогодні вона все ширше проникає у всі сфери людської діяльності: політику, культуру, науку, освіту. Крім того, бурхливі імміграційні процеси у країнах Західної Європи призводять до більш тісного взаємопроникнення культурних і релігійних традицій людей різних віросповідань: християн, мусульман, юдеїв, буддистів та ін. Це зумовлює і нові підходи до реалізації освітніх завдань у країнах цього регіону, зокрема й до вивчення релігії у державних світських школах. Тому у березні 2007 р. в іспанському місті Толедо була розпочата робота з розроблення концепції релігійної освіти під назвою «Толедські засадничі принципи навчання релігії в державних школах». Головними принципами реалізації релігієзнавчих курсів у Толедській концепції були визначені такі:

- використання наукових методів викладання релігійних знань;
- повага до прав людини і громадянських цінностей;
- спеціальна підготовка викладачів, заснована на ідеях свободи віросповідання;
- співпраця з релігійними організаціями;
- увага до місцевих проявів релігійного і світського плюралізму [2].
(В Москві обговорили релігійне образование Евросоюза. Режим доступа – <http://news.invictory.org/issue17275.html>).

У документі також розглянуті правові питання, пов'язані з вивченням релігій, навчальні програми і педагогічні методи, розроблена система підготовки вчителів «Релігії» як шкільного предмета тощо.

Однак упровадження релігійної освіти в Європі не позбавлене проблем, оскільки виникає невідповідність між утвердженням світськості на державному рівні та прагненням урядів країн розвивати соціально-культурне і релігійне розмаїття громадян.

Дослідження й аналіз способів організації взаємодії держави, школи і релігії у країнах Західної Європи, зокрема у Франції, визначили актуальність нашої наукової розвідки. Ці питання були висвітлені у роботах вітчизняних, російських

та зарубіжних дослідників: Ф. Беспфлюг, Ж.-П. Віллема, О. Голембаха, Ф. Дюнан, Р. Джексона, Н. Лавриченко, І. Метлика, І. Понкіна, О. Феррарі, С. Ральфа та ін.

Зазначимо, що Франція, як країна, що має більш як столітню історію світськості відмежовує релігію від державної світської школи. Вивчення такого аспекта стосунків школи і релігії у Франції у порівнянні з іншими західноєвропейськими країнами визначило мету нашого дослідження.

Французький дослідник Ів Ламбер у статті «Роль, яку визначили європейці для релігій» зазначає, що головна лінія еволюції стосунків між державою та релігією веде «до плюралістичної секуляризації, за якою релігія може повноцінно відігравати роль духовного, етичного, культурного і навіть політичного ресурсу, поважаючи при цьому особистісну автономію та демократичний плюралізм» [28, с. 11–13]. З огляду на це у Франції вже не розглядають релігію як виключно особисту справу, оскільки, за словами професора у галузі соціології релігій Жан-Поля Віллема, це означає піддати релігійність остракізмові (вигнанню), перешкоджаючи їй повноцінно відігравати важливу роль у суспільному житті [13, с. 247].

У нашому дослідженні ми зосередимося на порівняльному аналізі способів організації взаємодії школи і релігії як суспільних інституцій у країнах Західної Європи, до яких належить і Франція за такими параметрами: 1) державні документи, які регулюють діяльність державних і приватних закладів шкільної освіти; 2) державний і приватний сектори освіти; конфесійні школи; 3) зміст, цілі, завдання релігієзнавчої освіти; 4) вимоги до викладачів релігієзнавчої освіти.

Розглянемо юридичне підґрунтя діяльності навчальних закладів Європи, у яких може здійснюватися вивчення релігії. Упровадження релігієзнавчої освіти у школах Франції, як і в більшості західноєвропейських країн, здійснюється з дотриманням низки міжнародних юридичних документів, а саме: Всезагальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., Конвенції про боротьбу з дискримінацією в царині освіти від 14 грудня 1960 р., двох Міжнародних пактів ООН – про економічні, соціальні і культурні права та громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. Згідно зі Статутом ООН (1945 р.), забороняється дискримінація особистості за релігійною ознакою, а Європейська конвенція захисту прав людини та основних свобод (1950 р.) проголошує у ст. 9-й свободу думки, совісті та релігії однією з основ демократичного суспільства [6, с. 41–42; 59; 161].

У Франції релігійна освіта урегульована такими документами:

- Конституцією 1946 та 1958 рр.;
- Законами від 1880 і 1882 рр.;
- Законом Фаллу від 1850 р. (для департаментів Ельзасу та Мозелю) [18, с. 252];
- Законом від 1905 р. про відокремлення церков від держави [10];

- Законом Дебре від 1959 р.;
- Законом Ланга-Дебре від 2002 р.;
- Освітнім Кодексом Франції [3, с. 171].

Водночас зауважимо, що сьогодні чинне освітнє законодавство у низці європейських країн: Франції, Великобританії, Німеччини, Італії – потребує змін, оскільки з'явилася необхідність враховувати освітні потреби й інтереси дітей іммігрантів та їхніх батьків, зокрема мусульман.

Так само, як і у Франції, в інших західноєвропейських країнах право на освіту у світській школі у першу чергу закріплене в Конституції, а у Федеративній Республіці Німеччині – ще й у конституціях федеральних земель, кожна з яких має власну освітню програму, за якою держава визначає загальні умови навчання дітей (навчальний план, навчальні засоби, підготовку і підвищення кваліфікації вчителів), а церква формує зміст релігійнознавчих курсів і несе за них відповідальність [13, с. 150–152].

У католицьких країнах – Іспанії та Італії – релігійна освіта, крім основних документів, регулюється ще й угодами, які укладаються представниками державної влади і Римо-Католицькою церквою: Конкордатом від 03.01.1979 р. між Іспанською державою і Ватиканом; Угодою між міністром національної освіти Італії і головою італійської Конференції єпископів від 1985 р. тощо [24, с. 49].

Іспанія є країною давніх католицьких традицій, і лише в 1970 р. Конституція країни постановила відокремити церкву від держави («жодна релігія не може мати статус державної»). Шкільна освіта є нейтральною щодо релігії, але це не забороняє «державним навчальним закладам організувати факультативне релігійне навчання і надавати батькам можливість обирати для своїх дітей релігійну та моральну освіту відповідно до їхніх переконань» [25, с. 54–56].

Італійська Республіка також вважає католицизм частиною історичної спадщини італійського народу. У царині освіти й виховання школярів перевага надається саме Римо-католицькій церкві: основи віровчення (катехізис) вивчаються у дитячих садках, початкових школах, колежах і ліцеях, причому за рахунок держави.

У Данії Євангелістська Лютеранська церква утворює один із державних департаментів, який очолює міністр із релігійних справ, а єпископи і приходські священики є державними службовцями. У школах Данії вивчається християнство та одна або дві нехристиянські релігії, однак вивчення основ віровчення для учнів є обов'язковим [20].

У Великобританії домінує Англіканська церква, проте школи всіх релігійних деномінацій фінансуються державою. Релігійна освіта є обов'язковою для всіх типів британських шкіл, однак на прохання батьків учні можуть не відвідувати такі уроки [25].

На противагу Франції, в Ірландії і Греції релігія розглядається як «цемент» національної ідентичності і протистоїть впливу зовнішніх «чужорідних» конфесій. Так, католицтво згуртовує ірландців проти протестантської Великобританії, а грецьке православ'я виокремлює країну з-поміж мусульманського оточення [25].

Ірландська Конституція визнає право батьків обирати будь-який тип навчального закладу відповідно до їхніх переконань. У державних навчальних закладах країни релігійна освіта здійснюється факультативно і сертифікується церквою [5, с. 812–813].

У Греції освіта визнана однією з найважливіших місій держави, а релігійна освіта – її важливою складовою. Однак з 2002 р., коли Державна рада дозволила вчителям неправославних конфесій викладати курс релігії, почався процес секуляризації у галузі державної освіти [30, с. 23–24].

Як бачимо, стосунки школи і релігії знайшли своє відображення у законодавствах усіх західноєвропейських країн, оскільки є важливим аспектом громадського життя. Щодо релігійної освіти, то у сучасній Європі вона може надаватися учням у різних типах навчальних закладів: державних, громадських і приватних. В Італії, Іспанії, Німеччині та низці інших країн релігія нерідко викладається у державних школах. Це передбачає тісний зв'язок завдань виховання громадянина відповідної держави і формування особистості дитини в контексті традиційної для того чи іншого суспільства релігійної культури [7, с. 153–173]. Однак викладання релігії у державних школах має деякі обмеження, вони прагнуть дати учням узагальнені уявлення про християнські цінності, мусять бути відкритими щодо інших релігійних та філософських ідей, формувати толерантність до представників різних конфесій.

У багатьох західноєвропейських країнах немає відмінності у правовому статусі релігійних і нерелігійних шкіл; у деяких країнах засновані церквами школи отримують державну фінансову підтримку. Часом відносини між владою і релігійними школами мають контрактний характер (Франція, Іспанія), або такі школи є державними (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Італія, Словаччина) [15, с. 32–36].

У Франції вивчення релігії відбувається як у державних, так і в приватних навчальних закладах. У державних школах уроки вивчення релігії відбуваються один раз на тиждень (щочетверга) у позанавчальний час за згодою батьків. У середніх навчальних закладах – колежах, ліцеях, професійних школах такі уроки можуть проводити капелани (військові священники) за рахунок субсидій і на прохання батьків у межах закладу, але тільки як позакласні заняття [11].

У приватних конфесійних школах Франції навчається сьогодні приблизно 17 % від загальної кількості французьких школярів (близько 2 млн. учнів) [16, с. 22–23]. Релігійна освіта здійснюється в межах навчальних програм згідно із Законом

Дебре від 1959 р. на основі контрактів, які адміністрація школи укладає з представниками державної влади та Міністерства освіти [23, с. 17]. У класах, що працюють за контрактом об'єднання, вчителі зобов'язані дотримуватися державних навчальних програм і розкладу занять. Заробітну плату вони отримують із державного бюджету [16, с. 24–25].

У Французькій Республіці станом на 2000 р. із 98 % приватних шкіл, що діяли за контрактом, близько 50 були юдейськими, а 10 – протестантськими. Наразі приватна освіта об'єднує 5 тис. 894 материнських і початкових школи, 1 782 колежі, 1 205 ліцеїв та 673 професійні ліцеї, які приймають 891 000 учнів на першому ступені навчання та 1 133 000 – на другому [16, с. 24–25].

В Іспанії, на відміну від Франції, приватні школи фінансуються державою, якщо вони відповідають певним освітнім стандартам. У країні близько 60 % початкових приватних шкіл, що підпорядковані приходам Римо-католицької церкви. Іспанська дослідниця Даніель Розенберг зазначає, що така модель світськості визнає релігійні почуття суспільства та окреслює рамки співробітництва між державою і церквами [31, с. 35–51].

У країні кожен школяр віком від 6 до 17 років зобов'язаний щотижня приділяти півтори години католицькій релігійній освіті. Нещодавно (1996 р.) у зв'язку з поширенням в Іспанії інших релігій були підписані конвенції про протестантське та ісламське релігійне навчання. У 1997–1998 рр. курс протестантської релігії викладався у 156 державних школах для 1 504 учнів [35, с. 5]. Порівняймо: у Франції діє 8 847 католицьких шкіл, де навчаються приблизно 2 млн. учнів, і відсоток школярів мусульманського віросповідання незмінно зростає, оскільки мусульманкам можна носити хіджаб, а в багатьох католицьких школах дозволяється намаз – п'ятикратна щоденна молитва у мусульман, яка є одним із головних обрядів ісламу. Однак у країні діє всього чотири ісламські школи, незважаючи на те що мусульманська община Франції є однією з найчисельніших у Європі (5 млн. осіб) [9].

У країнах Західної Європи діють різні типи шкіл, які можуть надавати учням релігійну освіту. Наприклад, у Великобританії це:

- державні школи (community schools, country schools);
- грантові школи (foundation schools), засновані на чий-небудь кошти;
- незалежні школи (voluntary aided schools), які фінансуються сумісно церквою (2/3 видатків) і державою (1/3 видатків);
- незалежні школи під контролем (voluntary controlled schools) – церковні школи, що контролюються державою; в цих школах видатки покриваються на 1/3 церквою, на 2/3 – державою [13, с. 331].

У Великобританії існує близько 4 500 державних конфесійних шкіл, 99 % з них контролюють католики або протестанти, такого ж права нині вимагають мусульмани [1].

Зміст релігійної освіти теж має певні відмінності й особливості в тій чи іншій європейській країні. У Франції релігійні курси у державних школах відсутні, проте у шкільні програми введені змістові блоки, які ознайомлюють учнів з основними світовими релігіями. Наприклад, під час вивчення історії, географії французькі школярі знайомляться з Біблією як із першоджерелом пізнання історії єврейського народу, історичних витоків юдейської та християнської релігій. До нової освітньої програми за 2008–2009 н.р. було введено у початкових школах, колежах і ліцеях навчальну дисципліну «Історія мистецтв». Французькі педагоги Бернар Дескульор та Рене Нуайя стверджують, що такий підхід повертає релігієзнавчому компоненту його чільне місце у нових стосунках, які встановилися між релігією, державою і школою завдяки культурній трансформації суспільства [22].

В Іспанії та Італії за зміст релігійної освіти відповідає церква, але контроль за нею здійснює адміністрація навчальних закладів [25]. В Іспанії релігійне навчання здійснюється на всіх ступенях освіти, у 1997–98 рр. 86,64 % учнів відвідували уроки католицької релігії. Учні, які не бажають вивчати цей предмет, пропонується як альтернатива «дослідницька науково-пошукова та науково-практична робота» у першому навчальному циклі та курс «Суспільство, культура та релігія» – в другому. Ця діяльність може стосуватися анкетних опитувань громадської думки, обробки та інтерпретації статистичної інформації тощо. Викладання у школах релігії для учнів, які належать до релігійних меншин (протестантів, мусульман), є можливим за умови, що їх представники уклали з державою угоду про співробітництво і це не суперечить ідеологічній або віросповідній концепції державної чи приватної школи [33, с. 120–121].

Італійська держава теж визнає важливість релігійної освіти. Згідно з Конкордатом Італійської Республіки і Римо-католицької церкви 1984 р., у дошкільних закладах і початкових школах щотижня відводиться дві години на вивчення католицького катехізису (основ віровчення) і одна година – в основній і старшій школах.

Яскравим прикладом толерантності і плюралізму в питаннях релігійної освіти є Данія, де в середніх школах уведено курс історії релігій: первісні релігії (10–15 год.), одна або дві нехристиянські релігії (20–25 год.) і християнство (25–30 год.). Нагадаємо, що це відбувається в країні, де населення є на 87 % лютеранським [36]. Крім того, у Данії викладається як самостійний предмет (з 1976 р. – обов'язковий) курс «християнських знань» [32, с. 85–87]. Під загальною назвою «Християнство данської Євангелістської Лютеранської церкви» він включає триста уроків для учнів початкової та основної шкіл. З «іноземними релігіями» та «різними філософськими вченнями» (марксизм, екзистенціалізм та ін.) учні знайомляться у старших класах. Змістом курсу є біблійні оповіді, які пояснюють вплив християнства на головні цінності данського суспільства і дають можливість учням зрозуміти «інші стилі життя і стосунків» [19, с. 97–116].

Слід зазначити, що в освітніх програмах французьких загальноосвітніх шкіл міститься релігієзнавчий компонент, щоправда, він увійшов тільки до навчальних програм коледжів та ліцеїв з урахуванням особливостей кожної навчальної дисципліни і міжпредметних зв'язків. Так, в Інструкціях офіційного бюлетеня національної освіти за 2007–2008 н.р. до нових програм з історії у 6 класі коледжу пропонується додати 3–4 год. на вивчення теми «Поява християнства». У першому класі професійного бакалаврату ліцею на уроках з історії вивчається розвиток трьох монотеїстичних релігій. Учні знайомляться з особливостями християнства, ісламу, юдаїзму, стосунками в отрикутнику церква-державо-суспільство, розвитком релігійних практик у Франції з метою глибшого розуміння теми «Суспільство і релігія». У програмах з французької мови пропонується вивчати основні тексти західної культури: Біблію, Євангеліє, твори грецької і латинської Античності [26].

У Великобританії релігійна освіта здійснюється відповідно до стандартних програм, які затверджуються (по 25 %) голосами представників місцевої влади, вчительських колективів, церков Англії та інших релігійних об'єднань. Більшість шкіл мають невеликі каплиці Англійської або Католицької церкви, де учні відвідують служби два-три рази на тиждень. Діти, чий батьки належать до інших конфесій, звільняються від християнських служб, а директор школи разом з місцевою Радою з релігійної освіти зобов'язаний організувати для всіх, хто бажає пройти альтернативну релігійну службу [29, с. 140–146]. Такого не існує в жодній європейській країні, тому досвід Великобританії є цінним для інших держав.

У Німеччині уроки вивчення релігії є рівноцінними щодо інших предметів. Провідними цілями навчально-виховної діяльності у світській школі ФРН є виховання в душі слухняності Богові, пошани до гідності людини, підготовка до соціальної діяльності [27, с. 133–137]. Досягненню цих цілей підпорядковане і викладання Закону Божого (2 год. на тиждень) згідно з віровченням відповідної конфесії за згодою батьків. Школярі, які не відвідують такі уроки, вивчають основи моралі [4, с. 192–194]. У різних федеральних землях Німеччини такі альтернативні курси наповнюються специфічним змістом. Так, у федеральній землі Мекленбург Передня Померанія це «Філософські бесіди з дітьми» (початкова і середня школа) і заняття з філософії (старша школа). Це може бути також «Етика» (Баден-Вюртемберг, Гессен, Саксонія, Саксонія-Ангальт) або ж «Цінності і норми» у Нижній Саксонії та «Введення у філософію» (Бремен, Шлезвіг-Гольштейн, Мекленбург Передня-Померанія, Північний Рейн-Вестфалія). Під час вивчення цих альтернативних предметів розглядаються і релігійні питання, проте здебільшого у вигляді короткого інформування [19, с. 97–116].

У Німеччині держава приділяє значну увагу і мусульманській освіті. Мусульманська початкова школа, заснована 1989 р. Ісламською федерацією Берліна (федеральна земля Берлін), була першою школою, яку визнала місцева

влада у листопаді 1995 р. і яка отримала державне фінансування. У більшості федеральних земель у державних школах для мусульман була запропонована релігійна освіта (Religionskundlicher Unterricht). Цей курс викладається рідною мовою учнів (найчастіше турецькою) на добровільних засадах, а програми були розроблені Міністерством освіти Німеччини [27, с. 133]. У 1999 р. федеральна земля Північний Рейн-Вестфалія ввела у початковій і середній школах для дітей із мусульманських сімей релігійну освіту (Islamische Unterweisung) німецькою мовою (у 1986–1999 рр. вивчення ісламу здійснювалося як факультатив турецькою мовою). Нарівні з навчальними годинами для дітей із сімей католиків і протестантів було дозволено викладати 2 години на тиждень мусульманську мораль, історію ісламу [34, с. 53–60]. Отже, для Франції така увага до релігійної освіти в Німеччині є уроком демократії, толерантності і плюралізму.

Не менш важливим питанням релігійної освіти є відбір учителів, які мають викладати учням знання про релігію у світській школі. На теренах країн Європи ця проблема може розв'язуватися по-різному. В одному випадку такими вчителями є світські педагоги, в іншому – особи, затверджені духовною владою, або священики. У Франції, згідно із законом від 1889 р. про взаємовідокремлення церкви та школи, навчання і виховання учнів у державних освітніх закладах здійснюють лише світські вчителі, тоді як в Іспанії курс релігійної освіти викладається вчителями, які призначаються Католицькою церквою і отримують зарплату від держави [25, с. 54–55].

В Італії у дошкільних закладах і початкових школах релігійне навчання може бути доручене шкільним учителям за умови їх визнання церковною владою [24, с. 49].

У Великобританії церковними ієрархами вчителю видається довідка про його право на викладання релігії, зазвичай це тотожне тому, що вчитель є християнином і веде відповідний спосіб життя [25].

У Греції вчитель має бути дипломованим спеціалістом у галузі православного богослов'я (диплом відповідного богословського закладу Греції, Росії, Румунії або паризького Свято-Сергієвського православного богословського інституту) [8, с. 17–27].

У Німеччині шкільні вчителі релігії повинні бути представниками відповідного віросповідання: католицького, протестантського, євангелістського або іншої віри. Уроки можуть проводитися вчителями або священиками, проте у викладача обов'язково має бути світська педагогічна освіта, державний диплом відповідного профілю і дозвіл релігійної організації. Священикам, які викладають релігію в школі (наприклад, пасторам), необхідно отримати дозвіл державної влади на таку діяльність. Якщо викладання релігії не може бути забезпечене вчителем або священиком, воно здійснюється спеціально підготовленими катехізаторами (викладачами основ християнського віровчення, переважно у формі запитань і відповідей) [27].

Зазначимо, що у Франції та інших країнах західної Європи важливим є питання релігійної освіти для дітей іммігрантів, зокрема мусульманських родин.

У Франції наразі існує найбільше конфесійне різноманіття серед європейських країн: крім католицизму і протестантизму, має місце юдаїзм, православ'я, поширилися нові релігії – іслам і буддизм. Французький науковець, співробітник Міжрегіональної політичної обсерваторії (Observatoire interrégional du politique – OIP) Клод Даржан у своєму дослідженні «Мусульмани, які заявили про себе у Франції: релігійне утвердження, соціальна субординація, прогресивна політична доктрина» (2003) стверджує, що іслам став другою релігією у Франції після католицизму [21]. Такий різкий ріст чисельності мусульманського населення відбувся усього за кілька років, хоч у кінці ХХ ст. мусульмани складали лише 0,2 % від загальної кількості населення країни.

У Франції і у Великобританії досить обережно підходять до питання відкриття шкіл для мусульман, хоча в Англії їх набагато більше, ніж у Республіці. Так, 1981 р. у Великобританії було відкрито першу початкову мусульманську школу «Ісламія» на 210 учнів. Усього в країні станом на 1990 р. нараховувалося 120 ісламських шкіл, з них мали державну підтримку лише вісім [12].

Цікавим є і той факт, що лондонським школам рекомендували ввести вихідні дні на мусульманські, індуїстські і сикхські свята. За статистикою, більше як 70 % британців (близько 41 млн. осіб) – християни. Найбільшою релігійною групою після них є мусульмани (1,6 млн.); окрім того, у Великобританії мешкають 0,5 млн. індуїстів і приблизно 330 тис. сикхів [12]. У Франції законом від 2004 р. заборонено носіння відкритих знаків релігійної приналежності і зовсім не обговорювалася законність вихідних днів або канікул у зв'язку з релігійними святами. Отже, Великобританія більш толерантна щодо цього питання, ніж Франція.

Питання про мусульманську релігійну освіту є надзвичайно актуальним для Німеччини, де на 80 млн. населення припадає близько 8 млн. мігрантів, більшість з яких сповідує іслам. У країні проживає приблизно 33 % католиків і стільки ж протестантів, 10 % мусульман, а решта населення відвідує різні секти або є атеїстами [17, с. 145]. У 1999 р. Конституційний суд Німеччини ухвалив рішення про те, що Ісламська федерація Берліна має право здійснювати мусульманську релігійну освіту. Тільки у федеральній землі Північний Рейн-Вестфалія кількість мусульманських учнів у середніх школах становить близько 100 тис., а у школах Берліна мусульмани становлять більшість учнів. На відміну від уроків християнства, які мають на меті зміцнення віри, заняття з ісламу проводяться для поширення інформації про мусульманську релігію, для інтеграції мусульман у громадське життя і запобігання загрозі формування паралельного суспільства [14].

Отже, питання організації вивчення релігії у школі є дуже важливим у всіх країнах Західної Європи, і у розв'язанні цієї проблеми Франція подібна до інших країн Західної Європи насамперед широкою правовою базою, яка виключає дискримінацію громадян за релігійними переконаннями, зокрема й у здобутті освіти. Однак чинне законодавство країни повільно реагує на сучасне релігійне розшарування французького суспільства, зокрема зростаючу кількість мусульман, тоді як у Великобританії, Німеччині, Голландії питання вивчення релігій

мусульманами розв'язуються більш сміливо (як-от уведення важливих для тієї чи іншої релігії свят у Великобританії чи фінансування державою мусульманських шкіл у Нідерландах). Зазначимо, що питання про те, чи потрібно викладати знання про релігії у світській школі відходить у минуле. І Франція, будучи світською державою, рухається у напрямку зближення релігії та освіти, оскільки духовний і життєвий досвід, накопичений релігією, є запорукою соціальної гармонії і взаєморозуміння у суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Аскеров Э. Школа и нравственность: мировая практика [Электронный ресурс] / Эдуард Аскеров. – Режим доступа : <http://www.islam.az/statyi/teh3.htm>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.
2. В Москве обсудили религиозное образование Евросоюза [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.invictory.org/issue17275.html>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.
3. Кодекс образования Франции. Законодательная часть / пер. с фр.: О. А. Мандрусова и Г. Ф. Ткач. – М. : Статут, 2003. – С. 171.
4. Конституции зарубежных стран / сост. В. Н. Дубровин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 192–194.
5. Конституции государств Европы / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – С. 812–813.
6. Международные акты о правах человека : сборник документов. – М. : НОРМА (НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – 161 с.
7. Метлик И. В. Религия и образование в светской школе / Игорь Метлик. – М. : Планета-2000, ППЦ «Пересвет», 2004. – С. 153–173.
8. Модель Сергей. Преподавание предмета «Основы православия» в светских школах: опыт образования в Бельгии / Сергей Модель // Церковь и время. – 2007. – № 2. – С. 17–27.
9. Мусульмане Франции предпочитают учиться в католических школах [Электронный ресурс]. – Москва. – 2008. – Режим доступа: pravoslavie.ru/news/27791.htm. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.
10. Понкин И. В. Столетие французского закона «О разделении церквей и государства» / И. В. Понкин. – М. : Издательство Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 78 с.
11. Понкин И. В. Религиозная культура в светской школе : сборник материалов / отв. ред. и сост. Л. С. Гармаш и И. В. Понкин. – М. : Институт государственно-конфессиональных отношений и права, 2007. – 215 с.
12. Создавая детскую исламскую культуру Британии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.edukation.com.ua/Religioznoe_vospitanie.html. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.
13. Віллем Жан-Поль. Європа та релігії. Ставки ХХ-го століття / пер. з фр. Жан-Поль Віллем. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 331 с.
14. Викладання ісламу у німецьких школах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : islam.in.ua/20/ukr/full.../1/index.html. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.
15. Єленський В. Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн / Володимир Єленський // Людина і світ. – № 11–12. – 2001. – С. 32–36.
16. Auduc Jean-Lois. L'école en France / Jean-Lois Auduc. – Paris, Nathan, 1998. – 155 p.
17. Avenarius H. The Case of Germany / H. Avenarius // [Lopes-Muniz J. L. M., Groof de J., Lauwers G.]. – Religious Education in Public School: Study of Comparative Law. Yearbook

- of the European Association for the Education Law and Policy. – Springer, Nethrland, 2006. – V. VI. – P. 145.
18. Baubérot J. *Religion, Modernité et Culture au Royaume-Unis et en France: 1800–1914* / Jean Baubérot, Séverine Mathieu. – Paris : Seuil, 2002. – 252 p.
 19. Boespflug Françoise. *Pour une mémoire des religions* / Françoise Boespflug, Françoise Dunand et Jean-Paul Willaime. – Paris : La Découverte, 1996. – P. 97–116.
 20. Champion Françoise. *Entre la laïcisation et sécularisation. Des rapports Eglises-Etats dans l'Europe communautaire* / Françoise Champion // *Le débat*. – Novembre-décembre 1993. – № 77.
 21. Dargent Claude. *Les musulmans déclarés en France: affirmation religieuse, subordination sociale, et progressisme politique* / Claude Dargent // *Les cahiers du CEVIPOF*. – Février, 2003. – № 34.
 22. Descouleurs B. *Réformes, révolutions et modernité*, CRDP de Franche-Comté, 2002 / Bernard Descouleurs, René Nouailhat // *Desclée de Brouwer*. – 2002. – 293 p.
 23. Duru-Bellat M. *Sociologie de l'école* / Marie Duru-Bellat, Anne Van Zanten. – Paris : Nathan, 1999. – 17 p.
 24. Ferrari Alessandro. *Les ambiguïtés de la «saine laïcité» de l'État italien* / Alessandro Ferrari // *Des maîtres et des dieux. Écoles et religions en Europe* / Sous la direction de Jean-Paul Willaime avec la collaboration de Séverine Mathieu. – Paris : Belin, 2005. – P. 49–55.
 25. Haarscher Gui. *La laïcité* / Gui Haarscher. – la 3-ième édition. – Paris, Dépôt légal, 2005. – 126 p.
 26. *Instructions du bulletin officiel de l'Education Nationale 6 du 28 aoute 2008* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eduscol.education.fr/index.php?./DO57/accueil.htm>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.
 27. Koenig Matthias. *L'État-nation allemand à l'épreuve des mutations de l'enseignement religieux* / Matthias Koenig // *Des maîtres et des dieux. Écoles et religions en Europe*. Sous la direction de Jean-Paul Willaime avec la collaboration de Séverine Mathieu. – Paris : Belin, 2005. – P. 133–137.
 28. Lambert Yves. *Le rôle dévolu à la religion par les européens* / Lambert Yves // *Sociétés contemporaines*. – 2000. – № 37. – P. 11–13.
 29. Monschau Nadège. *Laïcité: une exception française?* / Nadège Monschau // *Vu par Géo Histoire*. – 2005. – P. 140–146.
 30. Palard Jacque. *Religion et politique dans l'Europe du Sud: permanences et changements* / Jacque Palard // *Pôle Sud*, (IEP de Bordeaux / CNRS). – 2002. – № 17, novembre. – P. 23–24.
 31. Rozenberg Danielle. *Espagne: l'invention de la laïcité* / Danielle Rozenberg // *Sociétés contemporaines*. – 2000. – № 37. – P. 35–51.
 32. Rus Ole. *Le poids du luthéranisme dans l'enseignement religieux au Danemark* / Ole Rus // *Des maîtres et des dieux. Écoles et religions en Europe*. Sous la direction de Jean-Paul Willaime avec la collaboration de Séverine Mathieu. – Paris : Belin, 2005. – P. 85–87.
 33. Sancho Joaquin Mantecon. *L'enseignement religieux dans l'École publique espagnole* / Mantecon Sancho Joaquin // *Conscience et Liberté*. – 2000. – № 60. – P. 120–121.
 34. Stenly Ralf. *L'enseignement religieux islamique en Rhenanie du Nord-Westphalie et en Alsace* / Ralf Stenly // *Le Supplément*. –1992, Juillet. – № 181. – P. 53–60.
 35. Willaime J.-P. *Ecole et culture religieuse* / Jean-Paul Willaime / *Ecole et religion: une nouvelle donne?* // *Revue française de pédagogie*. – 1998. – № 125. – P. 5.
 36. Willaime Jean-Paul. *L'enseignement des faits religieux: perspectives européennes* [Electronic resource] / Jean-Paul Willaime. – URL : <http://eduscol.education.fr/index.php?./DO57/accueil.htm>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.